

12. Koroliv-Starij V. K. (1917). Recenziya. *Knigar*, 3, pp. 151—152. Rec. na kn.: Ukrayinski revolyucijni pisni 1905 r. i ranishe, zibrav M. Domontovich. Zolotonosha: Katerinoslav. "Prosvita"; Zbirka ukrayinskih nacionalno-revoljucijnih pisen, vporjad. Mihajlo Procaj. Kam'yanec: Kamenska "Prosvita"; Robotnichi pisni. Petrograd: Drukar
13. Koshic O. (1917). Recenziya. *Knigar*, 4, pp. 216—217. Rec. na kn.: Dvi kolyadki, [aranzh.] V. Stupnickij. Harkiv: [b. v.].
14. Koshic O. (1918). Recenziya. *Knigar*, 12/13, pp. 762—766. Rec. na kn.: Narodni melodiya z golosu Lesi Ukrayinki, zapisav i uporyadi Kliment Kvitka. Kyiv: [b. v.]
15. Levchenko Yu. S. (2013). *Knigar. Enciklopediya suchasnoyi Ukrayini: elektron. versiya*. Available at: [https://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=8685](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=8685).
16. Markovskij M. (1919). Recenziya. *Knigar*, 21, pp. 1373—1378. Rec. na kn.: Revuckij D. Ukrayinski dumi ta pisni istorichni. Kyiv: Chas.
17. Nizovij M. (2011). *Ukrayinska knizhka v borotbi za nezalezhnist: "Knigar" yak litopis i martirolog ukrayinskogo knigovidannya v roki vizvolnih zmaganiy*. Available at: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinska-knizhka-v-borotbi-za-nezalezhnist>.
18. Poperechna L. A. (2018). *Knigar. Ukrayinska bibliotekna enciklopediya*. Available at: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%8C>.
19. Revuckij D. (1918). Recenziya. *Knigar*, 6, pp. 343—344. Rec. na kn.: Dumi kobzarski. Cherkasi: Siyach.
20. Revuckij D. (1919). Recenziya. *Knigar*, 20, pp. 1307—1308. Rec. na kn.: Kolyadki. 2-ge vid. Kyiv: Drukar.
21. Revuckij D. (1918). Recenziya. *Knigar*, 16, pp. 977. Rec. na kn.: Snizhinki : (Rizdvo) : rizdvyan. zbirnichok : (virshi, opovid., kolyadki i shedrivki z notami) : zbirnichok pershij, ulozhiv M. Ya. [Rudinskij M.]. Poltava: Ped. byuro Poltav. gubern. zemstva.
22. Revuckij L. (1918). Recenziya. *Knigar*, 12/13, pp. 769. Rec. na kn.: Oj letyat, letyat tri sokoli : dvi ukr. nar. pisni dlya mish. horu, / aranzh. O. Koshic. Kyiv: Krinicya ; Bidu sobi kupila : dvi ukr. nar. pisni dlya mishanogo horu. Kyiv: Krinicya.
23. Revuckij L. (1918). Recenziya. *Knigar*, 12/13, p. 770. Rec. na kn.: Chajka : (duma chornomorska) : pro boritona, zapisav i aranzh. O. Koshic. Kyiv: Krinicya.
24. Kovaliv Yu. I. [avt.-uklad.]. (2007). Recenziya. *Literaturoznachna enciklopediya : u 2 t., 2, p. 318*. Kyiv.
25. Stecenko K. (1918). Recenziya. *Knigar*, 8, pp. 476—477. Rec. na kn.: Oj vidit Bog : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka; Nebo j zemlya : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka, 1917 ; Mir i radist : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka ; V Rizdvo o pivnochi : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka ; Z dnem rozhdennya : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka ; Pane gospodaryu : ukr. kolyadki, zibrav i zapisav L. Kudrickij. Kyiv: Ukr. vid. spilka.
26. Tishenko Yu. P. (1917). Recenziya. *Knigar*, 3, pp. 141. Rec. na kn.: Dzelen-Bom! : zb. virshiv dlya ditok shk. viku, skladenij sluhachkami-ukrayinkami Kyiv. Frebeliv. ped. in-tu ; per. S. Rusova ; vstup. st. ta red. V. Cherednichenko. Katerinoslav: Ukr. vid-vo v Katerinoslavi.
27. Trikuljenska-Dubrovska N. G. (1918). Recenziya. *Knigar*, 8, pp. 477—478. Rec. na kn.: Nasha pisnya. Veclyar: Soyuz vizvolennya Ukrayini ; Soldatenlieder : zhovnyar. pisni Osipa Yuriya Fedkovicha, poruchnika u vijni z Italiyeyu 1859 r., teksti vibr. Vasil Shurat ; melodiya prispodobiv i dopov. Filaret Kolessa. Viden: Zagalnoukr. kultur. rada.
28. Yas O. (2007). Recenziya u naukovij tvorchosti istorika: problemi riznovidiv ta funkcionalnogo priznachennya. *Ukrayina moderna*, 12, pp. 97—128.
29. Yacenko N. (2017). Zhanrovo-stilova specifika naukovoyi recenziyi. *Ukrayinska mova*, 1, pp. 92—101.

Надійшла до редакції 12 серпня 2021 року



## ВІДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

УДК 94:355](477)"14/17"(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.8(301).40-45

**Лариса Дояр,**

кандидат історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: [arkhiv@ukrbook.net](mailto:arkhiv@ukrbook.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

### **Козацьке коріння нашої незалежності: розмірковуємо над минулим заради майбутнього (присвячується 30-й річниці незалежної України)**

У статті порушено завжди актуальну й акцентовану в контексті 30-річного ювілею проблему української державності крізь призму її початкового — козацького — сегмента. Розвідку присвячено історії державотворення, започаткованого та генезованого запорозьким (Січ) і українським городовим (Гетьманщина) козацтвом. У праці занотовано авторську класифікацію козацького періоду вітчизняної історії за такими ознаками, як хронологія визвольних змагань, характер протистояння й боротьби, атрибутивне оформлення державності (зокрема, інституалізація гілок

державної влади та їх документальна фіксація в законодавчих (конституційних) актах). Авторка розглядає етапи козацької державності (християнська республіка-протодержава, монархічна гетьманська держава, автономна Гетьманщина у складі царської Росії), аргументуючи очевидний регрес в її розвитку. Уникаючи можливої політизації порушеної наукової проблеми, як періоджерельну базу пропонуваного дослідження авторка свідомо обрала ретроконтекст, а саме праці найавторитетніших, без перебільшення, легендарних українських істориків кінця XIX — першої третини XX століття, як-от: М. Грушевський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, Г. Хоткевич, Л. Цегельський, Г. Коваленко (Гетьманець), П. Клепатський, В. Різниченко та інші. Останніх не можна запідозрити у "зрадницьких" настроях, хоча вони й наводять жорсткі критичні сентенції, подаючи минуле та його учасників всебічно і об'єктивно, та водночас не приховують особистих почуттів. Цікавою особливістю їх обопільного погляду є вкрай негативне ставлення до І. Мазепи — глоризованої в сучасній Україні постаті, яка стала фундаментом виховання українського суспільства. Родзинкою дослідження є цитування "Конституції Костя Гордієнка", давнішої за правничий документ П. Орлика й наведеної у праці Л. Цегельського "Русь-Україна та Московщина-Росія".

**Ключові слова:** козацтво; Запорозька Січ; Гетьманщина; гетьман; козацька старшина

**Постановка проблеми.** Як і в більшості європейських народів, державна незалежність українців заглиблюється корінням у далеке історичне минуле. Найактуальнішим у контексті сьогодення є козацький період нашої незалежності, адже за хронологією визвольної боротьби це було перше збройне відстоювання права українців на власну державу; за характером протистояння — складною низкою кривавих бойових дій і пошуку компромісів для договорів із потенційними союзниками; за атрибутивним оформленням — етапом інституалізації гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) та їх документальної фіксації в законодавчих (конституційних) актах.

**Аналіз попередніх досліджень і публікацій.** Історія козацтва від часів А. Скальковського та Д. Яворницького є одним із топових напрямів наукових досліджень. Захопливі пригодницькі сюжети, харизматичні постаті, швидкий і виразний генезис українського козацтва як явища, його винятковий вплив на формування підвалин нашої державності склали зміст величезної кількості загальних і спеціальних наукових праць, колективних та одноосібних монографій, збірників статей, документів тощо.

Спираючись на вагомий доробок попередників і користуючись 30-річним ювілеєм незалежності України як доречною нагодою, авторка поставила за мету подати власне бачення процесу формування козацької державності. Щодо наявних у статті суперечливих інтерпретацій та оцінних суджень, то останні містяться у працях найавторитетніших українських істориків (М. Грушевського, Б. Грінченка, Л. Цегельського, П. Клепатського, Г. Хоткевича, Г. Коваленка, В. Різниченка та ін.), що дає авторці надію принаймні бути почутою.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Передусім варто наголосити, що з погляду державницьких здобутків козацьку добу поділяють на три періоди, які мають виразні ознаки й характеристики: 1) на етапі раннього козацтва виникла Запорозька Січ, котру науковці одночасно вважають і протодержавою (бо не було визначених кордонів, писаного права тощо), і "козацькою християнською республікою" (адже запорожці жили за принципами громадянської рівності та братерства, відстоювали демократію й захищали свою віру); 2) на етапі Хмельниччини було утворено монархічну Українську козацьку державу зі сталими кордонами, трьома гілками влади, могутньою

армією, власною податковою системою й економікою — прибічником ідеї української монархії став сам батько Хмель, який завдяки незаперечному авторитетові, попри жорстке протистояння зі старшиною, у квітні 1657 р. зумів затвердити королівське право й передати булаву у спадок синові; 3) на етапі Гетьманщини існувала Українська козацька автономія з виразними васальними обов'язками перед російським царем.

Інакше кажучи, в історії української козацької державності спостерігався очевидний регрес. Коли Європа ще плекала феодальне право й жила в умовах кріпацтва та монархічного абсолютизму, запорожці демонстрували світові засади буржуазного ладу: замість підневільної праці кріпаків пропонували вільну найману працю; замість цілковитого безправ'я нижчого перед вищим — систему виборності й підзвітності влади, можливості її переобрання, демократичного обговорення кандидатур і рівного волевиявлення під час голосування. Проте надалі українці поступилися своїми надбаннями: за Хмельниччини засвоїли протекторатні засади державного існування, а за Гетьманщини зазнали різкої диференціації козацької верстви, феодалізації козацької старшини з її конформізмом та схильністю до зради інтересів власного народу.

Дослідити та засвоїти досвід козацької державності допомагає незнищений (сформований на вимогу довічного зберігання) фонд Книжкової палати України. Зокрема, цікаві думки щодо козацької тематики містяться у працях видатного громадсько-політичного й культурного діяча другої половини XIX — початку XX ст. Б. Грінченка. Він відверто симпатизував І. Виговському та виявляв стриманість у почуттях до Б. Хмельницького, й не тільки тому, що "за Хмеля усі звикли до чарки і гультьяйства", а й тому, що останній не дослухався І. Виговського у справі примирення з Польщею. Водночас у монографії "Іван Виговський" Б. Грінченко констатував факти соціальної нерівності в Україні, феодалізації та полонізації козацької старшини, що, на думку автора, породжувало проросійські настрої: "...просте козацтво і поспільство не любило козацької старшини. Значне козацтво, на той час, уже забагатіло, позаймало гарні землі. Багаті козаки були освічені, але в освіті було багато польського. Польська мова серед освічених українців була дуже поширена. Ця польська освіченість старшини не подобалась простому козацтву. Що ж до мужиків, то ці не любили не то

значних, а й усяких козаків. У козаках могло бути тільки 60 тисяч, а народ увесь хотів бути козаками. Через те була в поспільстві заздрість і неприхильність до козаків. Простолюдоді було байдуже до автономії України. Багато людей з простого народу думало так, що цар і його чиновники кращий лад дадуть народові, ніж козацька старшина" [2, с. 36—37].

Цікаві трактування української козацької історії вміщено в лекціях колишнього члена Української Центральної Ради, історика П. Клепатського. Автор наводить висновок, що від часів Б. Хмельницького українські гетьмани, не маючи опертя у власного народу, весь час шукали його на стороні. На думку історика, це пояснювалося тим, що гетьмани були шляхтичами й тому не мали справжньої довіри в народу, а селянство загалом не підтримувало уряд козацької старшини [6, с. 12—13]. У цьому контексті П. Клепатський потрактовує і постать І. Мазепи та зауважує, що народ його ненавидів, а влада гетьмана трималася на російській зброї. Перехід до Карла XII автор пояснює банальним розрахунком і бажанням утримати владу. Зокрема, зазначає, що І. Мазепа зважив шанси Петра I у Північній війні й вирішив пристати до шведського короля, бо "хтось мусив захищати його владу від розгніваного народу": "Що ж тоді буде з ним, міркував Мазепа, як москалі перестануть підтримувати його своїми списками проти народу? Рішення могло бути тільки одне — якнайшвидше прилучитися до Карла XII" [6, с. 15—16]. Однак у цій справі І. Мазепа, на думку П. Клепатського, вчинив як авантюрист, а не політичний діяч: до останнього приховував свої наміри від народу, від чого невинно постраждали Запорозька Січ і жителі гетьманської столиці. Безжально добиваючи шановану в сучасній Україні постать Івана Степановича Мазепи, історик наводить факт із його ранньої біографії: ставши гетьманом завдяки доносу на свого попередника І. Самойловича, згодом взяв участь у дерібані його майна, яким розплатився з царським посіпакою Голіциним, "подякувавши" за сприяння в обранні [6, с. 14]. Слід зазначити, що в цих оцінках П. Клепатський демонструє однастайність із фундатором української історичної науки М. Грушевським, про якого йшлося в авторській рубриці "З полиць Книжкової палати" (див. публікацію "Михайло Грушевський: здалеку і зблизька" в газеті "Голос України" від 22.01.2020).

Індивідуальний погляд на І. Мазепу мав й інший тогочасний історик, член Головної української ради, Союзу визволення України, Бойової управи українських січових стрільців, міністр внутрішніх справ Західноукраїнської Народної Республіки Л. Цегельський [13]. Однак, на відміну від багатьох авторів, він критикував гетьмана не за антинародну політику, а за еретизм і називав "зрадником", який відступив від власної віри та пішов до лютеран [14, с. 103]. Окрім того, постать гетьмана історик розглядав у порівняльному аспекті, а саме у зіставленні з кошовим отаманом К. Гордієнком. У праці "Русь-Україна та Московщина-Росія" Л. Цегельський зазначав, що Мазепа

й Гордієнко були самостійниками, але Гордієнко був демократом і бажав "опертися на простонароддя", тоді як Мазепа — аристократом і спирався на багату козацьку старшину. Через те гетьман та отаман ворогували (Мазепа навіть хотів убити суперника), але коли Карл XII прийшов в Україну, об'єдналися. У зазначеній праці Л. Цегельський наводить невідомий дотепер текст Конституції, написаної К. Гордієнком, на якому буцімто присягали І. Мазепа та його старшина:

- 1) лівобережна й правобережна України об'єднуються в єдину козацьку республіку;
- 2) республікою править гетьман, якого обирає весь народ, генеральних радників обирають із козацької старшини, полковників і послів висувають по одному від кожного полку;
- 3) Генеральну раду скликають тричі на рік;
- 4) гетьман підпорядковується Генеральній раді;
- 5) уряди й старшини є виборними;
- 6) старшина має повернути військовій скарбниці захоплені рангові маєтки;
- 7) проголошується воля для всіх, усі мають бути рівними козаками;
- 8) проголошується скасування тягарів, данини, драчки.

Цікаво, що текст "славної Гордієнкової Конституції" Л. Цегельський пригадував кілька разів [13, с. 3, 102, 147], натомість про широко відому сьогодні й відповідно молодшу за віком Конституцію П. Орлика (1710) у книжці взагалі не йдеться. Варто зауважити, що факт присяги І. Мазепи на будь-якій Конституції в сучасній українській історичній науці не розглядають загалом, бо Бендерську Конституцію Пилипа Орлика датовано періодом після смерті І. Мазепи.

Шанувальником козацької державності був і видатний культурний діяч України Г. Хоткевич. За його висловом, "повні ганьби і бруду книги про Мазепу" писали за наказом Москви задля того, щоб "вирвати у нашого народу душу" [12, с. 47—48]. Гната Мартиновича обурювало те, що український народ втратив "увесь запас свого посвячення", що умів бути героєм у добу козацтва, але відтоді "з пошани до своєї національної гідності" нічого не залишилося. Будь-які соціальні чинники гетьманування І. Мазепи Г. Хоткевич оминав, зосереджуючись лише на фактах національної дискримінації з боку Москви. Історик зазначав, що "драгунські полковники стоять по селах, а козакам не дозволяють не тільки в селах ставати, але й випросити корму, в села козаків не пускають, а як хто прийде, то драгуни б'ють, ...дається козакам хліба вполовину менше, ніж московським солдатам. Коні зморені, козаки голі і босі, ще й пішли чутки, що цар хоче скасувати козацтво" [12, с. 24]. До того ж царський посіпака Меншиков весь час підбурював І. Мазепу нищити ворожу до нього козацьку старшину, і робилося це в її присутності, що ставило гетьмана у вкрай незручне становище [12, с. 26]. Г. Хоткевич нагадує читачам, що І. Мазепа вірно служив Москві, тож думний московський дяк із чудовим прізвиськом Українцев ніяк не міг зібрати на

нього відповідного компромату. Впродовж 1689—1690 рр. Петру I надходили викривальні щодо І. Мазепи листи від М. Чалієнка, після чого 1691 р. генеральному писарю В. Кочубею доручили наглядати за гетьманом [12, с. 10—11]. Слід зазначити, що схожою справою займався і сам І. Мазепа — власне, й булаву він здобув, скориставшись "вірнопідданим листом". Тож доносництво було перетворено на механізм контролю й управління Україною з боку російського царату: гетьман та оточення, його попередники й численні нащадки підігрували імперії та фактично здійснювали національне самознищення.

Сюжети козацької державності також досліджував історик В. Різниченко, зокрема у творі "На могилі гетьмана Апостола" він високо оцінює його діяльність і докладно описує місце поховання. Автор не оминув такої важливої історичної деталі, що Апостол був першим серед тих, хто підбивав Мазепу виступити проти Петра I, але, як тільки зрозумів, що справу програно, швидко повернувся у стан російського царя [10, с. 3—6]. У роботі "Батуринський шлях" В. Різниченко розповідає про сумну долю Гончарівки — Батуринської резиденції І. Мазепи: славнозвісного мазепинського гаю вже немає — "його вирубали і продали жидові Юдовичу з Конотопа, недоруйновані мури мазепинського палацу розібрали для будівництва казарм на хуторі Шовковиці, що у 2 верстах від Батурина, решту ж цегли і каміння розтаскали на печі і фундаменти своїх хат місцеві мешканці" [9, с. 15].

У книзі "Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський" В. Різниченко деталізує особливості його правління, а саме статки: окрім гетьманської платні, К. Розумовський отримав усі прибутки, зібрані впродовж 1734—1750 рр., а також Почеп, Ямпіль і Батурин із повітами, Гадяцький замок із волостями [11, с. 15]. За глузливим висловом автора, "Україні стало добре, гетьману ще краще". Розповідаючи про його численні реформи, історик також зазначає про скасування митниці на кордоні між Росією та Гетьманщиною, про заборону гуральництва, щоб українці "не занедбували хліборобство і скотарство", про намір заснувати українську Академію мистецтв. В. Різниченко викриває підступну роль помічника гетьмана Г. Теплова, яку той відіграв у справі скасування Гетьманщини. Історик зауважує, що статс-секретар Катерини II, помічник Розумовського Г. Теплов люто ненавидів Україну й українців, називаючи їх "дурнями" та "ябедниками". Статс-секретаря обурював козацький виборчий принцип, відсутність у козаків кріпацтва, тож він доклав "усі сили... крутійського розуму", щоб своїми "Записками про безлад у Малоросії" переконати царицю скасувати автономію Гетьманщини. Підступність полягала в тому, що ідею подати прохання про спадкоємність династії Розумовських Кирилу підкинув саме Г. Теплов, а коли гетьман таки подав цю петицію Катерині II, секретар скористався нею як додатковим аргументом до "сповнених жовчі" "Записок...". Коли ж цариця, звинувативши К. Розумов-

ського в антидержавних намірах, відправила його у відставку, Г. Теплов зустрів свого колишнього вихованця... "з поцілунками". В оцінках останнього гетьмана України В. Різниченко висловлює неприховану симпатію й зауважує, що той "не був вождем народу, але наскільки мав змогу, був корисним своїй батьківщині", опинившись у палаці після звичайної селянської хати; він мав поверхові знання, перебував під чужим впливом, його рідня була надто користолобною (мати часто підмовляла до рішень, від яких "посполитим людям було погіршення"), водночас, з огляду на добрі серце й розум, з усіх правителів XVIII ст. "останній гетьман був найкращою людиною" [11, с. 23—24].

Характеристику козацької державності у книзі "Запорозькі вольності" наводить історик М. Комаров, зокрема зазначає, що запорожці дивилися на землю, "як на добро всенародне" та сповідували погляд "землю — трудящим, а волю — усім" [8, с. 17, 32]. Б. Хмельницький своїм універсалом визнав за запорожцями їхні землі, а "російське панство ласилося на них, і це стало однією з причин для руйнації останньої Запорозької Січі". Після знищення центру запорозького козацтва відбувалося розграбування народного добра. Загалом, із 10 млн десятин січових земель станом на 1784 р. було роздано 4,470 тис. У 1775 р. вийшла інструкція, що впорядковувала розподіл запорозьких земель, які роздавали "на вічність" із розрахунку від 1,5 до 12 тис. десятин на особу. Тих, хто отримували січові землі, на 10 років звільняли від податків, а відтак вони сплачували 2,5 коп. із десятини [8, с. 27]. Водночас, заселяючи запорозькі землі, пани повернули у кріпацтво до 25 тис. колишніх козаків, яких згодом намагався звільнити з кріпацької неволі військовий суддя Чорноморського козацького війська А. Головатий — свого часу полковник Самарської паланки, організатор "Війська вірних козаків" (перша назва Чорноморського козацького війська), очільник Чорноморської козацької флотилії та ініціатор переселення українських козаків на Кубань.

У безіменній книзі "Козаччина", що вийшла 1917 р. у Полтаві, також йшлося про те, що українці сповідували антифеодальні погляди — їхнім ідеалом було "жити без хлопа і без пана" [7, с. 46]. Українська нація складалася із селян-хліборобів, бідних міщан на околицях міст і робітників: "...ні панів, ні фабрикантів, ні урядових чиновників-українців майже немає", "у містах москалі і поляки, а український люд похилив голову..." [7, с. 3—4]. Отже, невідомий автор занотував суперечності між протипанським ідеалом українства й безпросвітним становищем українського народу, що, позбавлений власної еліти, потерпав від визисків чужої.

Цікаві висновки щодо історичної ролі Д. Вишневецького (Байди) наводить історик Григорій Гетьманець (Григорій Коваленко) і наголошує, що засновник Хортицької Січі був людиною "великого розуму" й дотримувався християнського вектора в зовнішній політиці [1, с. 12]. Байда засуджував загравання Польщі з турками, його ображали дії

польського короля, який, виправдовуючись перед татарами й турками, зазначав, що Хортицька Січ є для них вельми корисною, бо буде захищати від Москви. Він вважав, що християнські держави мають спільно боротися з бусурманами. Саме з цих міркувань Д. Вишневецький пішов на службу до Москви, адже вважав, що іншої держави, яку б можна було "настренчити проти Криму", просто не існує [1, с. 18].

Аналіз козацької державності міститься у праці М. Драгоманова "Історична Польща і Великоросійська демократія", в якій автор підсумовує, що "не лише вільні українські козаки не могли ужитися з московськими порядками, і не лише хитання українських людей, але й деспотизм і безідейність Москви були тому причиною..." [3, с. 9—10]. Цей висновок М. Драгоманов проєктує на проблему територіального розколу України: на його думку, "московські політики, не зумівши утримати за собою симпатії населення Литви, Білорусії, України, вступили у перемовини з поляками заради того, щоб спільними зусиллями приборкати козацький елемент" [3, с. 11—12]. Звідси, за логікою автора, й сумнозвісні договори щодо територіального розколу нещасної, пошарпаної України.

Концептуальною щодо подій Хмельниччини є повість популярного історичного белетриста А. Кашенка "У запалі боротьби". У центрі оповіді — Пилявецький замок, де Б. Хмельницький сперечається з козаком Чорнотою. Гетьман обурюється, що він переміг під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, а козаки його "зрадником обзивають" [5, с. 119]. Чорнота у відповідь звинувачує Богдана в "потуранні ляхам", у "вигубленні неозброєних козаків у Гуляйгородині". Натомість гетьман вимагає, аби козаки корилися йому, й наголошує, що прагне викоринити козацьку охлократію. А. Кашенко наводить надзвичайно важливі, далекоглядні зовнішньополітичні міркування Б. Хмельницького: "Коли гетьман зумів перемогти польське військо, то він зуміє й вдержати ту волю, що здобув України. Ваша думка така, що треба розвалити Польщу доценту, моя ж така, що жити з нею у вільній спілці, бо розтрощимо її, розтягнуть і нас зараз, бо ми на шляху стоїмо". Однак Чорнота наполягав на своєму, говорячи, що "між козаками і ляхами не може бути згоди!". Трагізм цієї суперечки зосереджено у фіналі повісті, де захоплений поляками Чорнота, вирвавшись, розбив голову об дуба в надії померти й уникнути катувань. При цьому пан Преслав, глузуючи з Чорноти, говорить: "Ти ж вмовляв Богдана Хмельницького йти на Варшаву, от ми тебе і повеземо туди, тільки на варшавську шибеницю" [5, с. 147].

Історичну повість А. Кашенка "Зруйноване гніздо" присвячено часам після скасування Запорозької Січі. Автор оповідає, як на горбочку поблизу Базавлука стояли зимівники трьох товаришів — посивілих запорожців. Один із нащадків цих січовиків на ім'я Петро вирішив провчити магнатського управителя,

який зрізав у козака оселедця, й навзаєм відтяв у задири з голови шматок шкіри разом із волоссям, примовляючи, що "шматочок невеликий — одужає, а наука добра буде: довіку пам'ятатиме, як різати запорожцям оселедці та й дітям закаже до запорозьких оселедців доторкатися..." [4, с. 138].

**Висновки.** Козацька тематика завжди була популярним напрямом наукових досліджень. Століття тому в її вивченні домінував виразний державницький підхід — усі історичні періоди розглядали в контексті існування (княжа й козацька доба) та боротьби (час перебування у складі сусідніх країн) за українську державність. Особливий інтерес у той період викликала гетьманська доба, адже саме вона уособлювала практичне втілення визвольних прагнень українського народу. Зазначений хронологічний проміжок піддавали ретельному вивченню та критичному аналізу. На противагу сучасним оцінкам тогочасні автори вбачали в гетьмансько-старшинському правлінні механізми "поховання волі України" та навіть зраду інтересів її народу. Не маючи опертя у власному населенні, українські гетьмани, починаючи від Б. Хмельницького, весь час несамоовито шукали підтримки за кордоном, сформувавши хибну, шкідливу й на сьогодні протекторатну версію державного будівництва України. Автори досліджених історичних книгодруків гостро ставили питання про розкол між управлінською (гетьмансько-старшинською) елітою та рештою населення України. Слід зазначити, що зусиллями Б. Хмельницького було закладено міну уповільненої дії у функціонування українського суспільства. Згадаймо, що у створеній батьком Хмелем державі козацький стан не обкладали податками, а весь тягар її утримання ліг на плечі українського селянства. Позиція винятковості козацтва, поява козаків-панів стали неабияким подразником у боротьбі нашого народу за волю. Остання прийшлася до вподоби російським монархам, які, наслідуючи польських королів, надали козацькій старшині дворянських титулів і відповідних пільг, тож козаки-шляхтичі спочатку з пієтетом ставилися до Речі Посполитої, а згодом вірою та правдою служили російським царям. Не менш огидно сприймається й служіння султанській Туреччині, що випалювала не тільки українські села, а й нищила козацьку старшину, незважаючи на її плазування в ім'я збереження влади та набуття майна. Отже, гетьманська доба поховала всі козацькі цноти (рівність, братерство, демократію, заперечення кріпосницького стану), перетворивши старшину на типових феодалів. Найбільшим латифундистом епохи став І. Мазепа, який 1702 р. започаткував український варіант кріпацтва. На цьому тлі наш народ фактично опинився без еліти й у визвольному русі завжди відчував гострий брак патріотично налаштованих керманічів.

Отже, відзначаючи 30-ту річницю незалежності України, варто зважати на накопичений історичний досвід.

## Список використаної літератури

1. *Гетьманець Г.* Славний лицар козак-князь Дмитро Вишневецький (Байда) / Г. Гетьманець. — Київ : Українська школа, 1918. — 32 с.
2. *Грінченко Б.* Іван Виговський, його життя й діла / Б. Грінченко. — Черкаси : Сіач, 1917. — 134 с.
3. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и Великоорусская демократия / М. П. Драгоманов. — Киев : Типография М. Э. Заездного, 1917. — 146 с.
4. *Кащенко А.* Зруйноване гніздо / А. Кащенко. — Катеринослав : Друкарня І. Війсьман та І. Мордхілевич, 1917. — 140 с.
5. *Кащенко А.* У запалі боротьби / А. Кащенко. — Катеринослав : Друкарня І. Війсьман і І. Мордхілевич, 1917. — 148 с.
6. *Клепатський П. Г.* Конспект лекцій по історії України / П. Г. Клепатський. — Одеса : б. в., 1918. — 32 с.
7. *Козаччина.* — Полтава : Типографія губернського комітету, 1917. — 48 с.
8. *Комарь М.* Запорозькі вольності / М. Комарь. — Київ : Вид. П. Барський, 1917. — 32 с.
9. *Різниченко В.* Батуринський шлях / В. Різниченко. — Звенигородка : Друкарня Ю. Юдицького, 1917. — 16 с.
10. *Різниченко В.* На могилі гетьмана Апостола / В. Різниченко. — Звенигородка : Друкарня Ю. Юдицького, 1917. — 16 с.
11. *Різниченко В.* Як була знищена автономія України / В. Різниченко. — [без вид-ва], 1917. — 24 с.
12. *Хоткевич Г.* Гетьман Іван Мазепа / Г. Хоткевич. — Харків : Друкарня "Просвіщеніє", 1917. — 48 с.
13. *Цегельський Л.* Русь-Україна та Москвіщина-Росія / Л. Цегельський. — Полтава : Друкарня Я. Е. Брауде, 1917. — 186 с.

Larysa Doiar

***Cossack roots of our independence:  
we think about the past for the future of the future  
(dedicated to the 30th anniversary of independent Ukraine)***

*The presented article raises the problem of Ukrainian statehood, which is always relevant and emphasized on the eve of the 30th anniversary, in the context of its initial — Cossack — segment. The article is devoted to the history of state formation, initiated and generated by the Zaporozhian (Sich) and Ukrainian urban (Hetmanate) Cossacks. The author's classification of the Cossack period of national history according to such features as chronology of liberation struggles, character of confrontation and struggle, attributive registration of statehood (in particular, institutionalization of branches of state power and their documentary fixation in legislative (constitutional) acts) is noted in the work. The author captures the stages of Cossack statehood (Christian republic-protostate, monarchical hetman state, autonomous Hetmanate as part of tsarist Russia), arguing the obvious regression in its development. Avoiding the possible politicization of the scientific problem, the author deliberately chose retrocontent as the primary source for this study, namely, the works of the most authoritative, without exaggeration, legendary Ukrainian historians of the end of the XIX — first third of the last century, such as: M. Hrushevsky, M. Drahomanov, B. Grinchenko, G. Khotkevych, L. Tsehelsky, G. Kovalenko (Hetmanets), P. Klepatsky, V. Riznychenko and others. The latter cannot be suspected of "treacherous" sentiments, although they cite harsh critical maxims, presenting the past and its participants comprehensively and objectively, while not hiding their personal feelings. An interesting circumstance of their mutual view is the extremely negative attitude towards I. Mazepa, a figure glorified in modern Ukraine, who became the foundation of the education of Ukrainian society. The highlight of the study is the citation of the "Constitution of Kostya Gordienko", older than the legal document of P. Orlyk and quoted in the work of L. Tsegelsky "Russia-Ukraine and Moscow-Russia".*

**Keywords:** Cossacks; Zaporozhian Sich; Hetmanate; hetman; Cossack sergeant

## References

1. Het'manets' H. (1918). *Slavnyy lytsar kozak-knyaz' Dmytro Vyshnevets'kyi (Bayda)*. Kyiv: Vyd-vo "Ukrayins'ka shkola".
2. Hrinchenko B. (1917). *Ivan Vyhovs'kyi, yoho zhyttya y dila*. Cherkasy: Siyach.
3. Drahomanov M. P. (1917). *Ystorycheskaya Pol'sha y Velykorusskaya demokratyya*. Kyev: Typohrafiya M. É. Zaezdnoho.
4. Kashchenko A. (1917). *Zruynovane hnizdo*. Katerynoslav: Drukarnya I. Viys'man ta I. Mordkhilevych.
5. Kashchenko A. (1917). *U zapali borot'by*. Katerynoslav: Drukarnya I. Vis'man i I. Mordkhilevych.
6. Klepat's'kyi P. H. (1918). *Konspekt lektsiy po istoriyi Ukrayiny*. Odessa: b. v.
7. *Kozachchyna*. (1917). Poltava: Typohrafiya huberns'koho komitetu.
8. Komar' M. (1917). *Zaporoz'ki vol'nosti*. Kyiv: Vyd. P. Bars'kyi.
9. Riznychenko V. (1917). *Baturyns'kyi shlyakh*. Zvenyhorodka: Drukarnya Yu. Yudyts'koho.
10. Riznychenko V. (1917). *Na mohyli het'mana Apostola*. Zvenyhorodka: Drukarnya Yu. Yudyts'koho.
11. Riznychenko V. (1917). *Yak bula znyshchena avtonomiya Ukrayiny*. [bez vyd-va].
12. Khotkevych H. (1917). *Het'man Ivan Mazepa*. Kharkiv: Drukarnya "Prosvyeshchyniye".
13. Tsehel's'kyi L. (1917). *Rus'-Ukrayina ta Moskvishchyna-Rosiya*. Poltava: Drukarnya Ya. E. Braude.

Надійшла до редакції 9 серпня 2021 року